

УДК 321.64:572.027

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.39>

ПОЛІТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС У РОЗРОБЦІ СУЧАСНИХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Михайло Шабанов

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
кафедра політології
Французький бульвар, 24/26, 65000, м. Одеса, Україна*

Тоталітаризм та тоталітарний політичний режим – це поняття, які увійшли у вжиток науковців у XX столітті, проте сенсові та особливі моменти аналітики конкретизуються з кожним новим етапом історичного й цивілізаційного розвитку. Антропологічний дискурс створює передумови для більш глибокої розробки тоталітарного режиму. При цьому тоталітарний режим не виступає виключно у якості феномену XX століття. Він має ширше аналітичне укорінення та поле для практик інтепретації.

В наш час зміни у аналітичній моделі розгляду тоталітаризму спричинені актуальністю проблеми зростання капілярних тенденцій, тобто суспільних груп, які провадять відповідну риторику та політичну поведінку.

Тоталітарне мислення має суцільно архаїчний характер та базується на головному принципі диференціювання «свій – чужий». Такий принцип, вже в свою чергу, доповнюється шовіністичними та ксенофобськими за походженням елементами. Тобто, саме політична антропологія здатна не просто акумулювати всі негативи тоталітаризму, але й задатна акцентувати на його жорсткому, за власною сутністю, трайбалістичному мисленні.

Політико – антропологічний дискурс охоплює два основних виміри розгляду тоталітарного режиму – 1. Соціально – біологічний (етологічний рівень), 2. політико – архаїчний (застосування потестарних соціальних практик та інституцій у сучасному політичному процесі (процесах)). Перший рівень акумулює в собі розгляд поведінкових моделей, які природньо формують схильність до побудови ієрархізованого суспільства, де чітко регламентовані статусні позиції та притаманні риси субординації. Другий рівень охоплює соціально – політичне середовище, яке сформоване або знаходиться під впливом тоталітарного режиму. Велике значення у методологічній розробці на цьому рівні має ритуал та дослідження процесів соціальної (політичної) ритуалізації життя суспільства в умовах конституювання й відтворення тоталітарних практик.

Основними антропологічними, тобто архаїчними елементами в межах сучасності є тіньові політичні практики (персоналізація влади, патерналізм, клієнталізм) архаїчна символіка, архаїчна міфотворчість, соціальне та політичне насильство (у всіх можливих формах – від символічного, ритуального до суто фізичного).

Ключові слова: політична антропологія, неототалітаризм, захист прав людини, тоталітарний режим, політична архаїка, політичне насильство, політичний ритуал, тоталітарна перспектива режиму, протистояння Заходу та Сходу.

Тоталітаризм та тоталітарний політичний режим – це поняття, які увійшли у вжиток науковців у XX столітті, проте сенсові та особливі моменти аналітики конкретизуються з кожним новим етапом історичного й цивілізаційного розвитку. Так, принципове відокремлення базових аспектів першоджерел тоталітаризму на сучасному етапі чітко

диференційоване від еманцій тоталітарної демократії. Остання уявляє собою імітаційний формат демократичного управління (дефектна демократія) зі стрижневими компонентами тоталітарного начиння.

Антропологічний дискурс створює передумови для більш глибокої розробки тоталітарного режиму. При цьому тоталітарний режим не виступає виключно у якості феномену ХХ століття. Він має ширше аналітичне укорінення та поле для практик інтепретації. Тоталітаризм руйнує всі демократичні надбання як суто інституційні, так і процедурно – процесуальні. Водночас думка про відсутність стійко інституційної основи у межах тоталітарного режиму є хибною та невинуватеною з точки зору реальності тоталітарних практик у світі. Такий режим та така система відносин мають як суто формальний, так і неформальний прихований спектр інституційної основи. Очевидно, що теорія тоталітаризму до її класичній формі піддається серйозній та фундаментальній критиці.

Справедливо вважається, що тоталітарна аналітична модель страждає на деякі спрощення, перебільшує роль одних факторів та не враховує інші, недооцінює динаміку тоталітарного режиму та суспільства, яке заражене «тоталітарним синдромом», де існують лінії схвалювання навіть найбільш кривавих акцій, що їх ініціює номенклатурна й партоталітарна еліта. В наш час зміни у аналітичній моделі розгляду тоталітаризму спричинені актуальністю проблеми зростання капілярних тенденцій, тобто суспільних груп, які провадять відповідну риторику та політичну поведінку.

Метою наукової статті є визначення основних компонентів політики – антропологічного дискурсу при аналітиці викликів перед сучасними суспільствами, які спровоковані тоталітарними режимами та відповідними тоталітарними тенденціями.

До уваги прийнято, як антропологічні виміри сучасного тоталітаризму на державному рівні, так і наявність тенденцій до тоталітарного мислення та політичної поведінки в масштабах суспільних процесів. Тоталітарне мислення має суцільно архаїчний характер та базується на головному принципі диференціювання «свій – чужий». Такий принцип, вже в свою чергу, доповнюється шовіністичними та ксенофобськими за походженням елементами. Тобто, саме політична антропологія здатна не просто акумулювати всі негативи тоталітаризму, але й задатна акцентувати на його жорсткому, за власною сутністю, трайбалістичному мисленні, де належність до певної спільноти (архаїзованої тоталітарної секти) важливіша за інші притаманні якості, навіть ідеологію, яку більш класична політична наука уявляє основою тоталітарних режимів.

В. М. Денисенко у статті «Політика в контексті антропологічних вимірів» наголошує на тому, що «Для розкриття власного змісту політична антропологія застосовує такі підходи до об'єкта і предмета свого дослідження: цивілізаційний, аксіологічний, культурологічний та соціологічний. Визначальним є цивілізаційний підхід. Суть його полягає в тому, щоби розглядати процес трансформації влади у політику як такий, що відбувається не в неухильному нарощуванні сили влади, поступальний характер котрого визначається через опозиції «нижче-вище», «гірше-краще», а в тому, аби кожна людина в процесі самовизначення і самоствердження відтворила ці опозиції влади для себе заново, «відкрила їх для себе по-новому, збагатила їх чимось своїм власним, національним і тільки притаманним їй екзистенційним досвідом» [1, с. 37].

На сучасному етапі тоталітаризм та тоталітарний режим відтворюються у нових умовах та формах, які за сутністю є в недостатній мірі дослідженими та проаналізованими у оперативному – практичному сенсі. Тоталітаризм наповнений антропологічними, себто соціально – архаїчними елементами, які створюють необхідний фундамент для його формування, відтворення, функціонування та розвитку. Глибинний та акцентований архаїзм

тоталітарного режиму відомий факт у науковій дослідницькій розробці. Однак у цьому спрямуванні не вистачає необхідного синтезуючого підходу, який об'єднав би соціально – політичну архаїку й неформальний вимір у політичній поведінці лідерів, еліти та широких мас населення у подібних політичних просторах.

Серед дослідників феномену тоталітаризму в цілому, які розглядають дану проблематику можна виділити А. Колодій, А. Калиніна, В. Литвина, В. Прибіловського та ін. Перспективність даної наукової проблеми є наявною у сенсі апробації нових методів у подоланні деструктивної тооталітарної спадщини. Тоталітаризм у власній феноменальності системно доповнює загальну політико – режимну проблематику та практико – технологічний вимір апробації методів управління або володарювання.

При чому умови можуть бути принципово різними, такими, що мають унікальні риси, кардинальну несхожість – від традиційного (пострадиційного) суспільства, посттоталітаризму до модернового суспільства. Постмодерновий етап форматування суспільно – політичних відносин також інкорпорує до «тіла» тоталітарності значний компонент інформаційного впливу за допомогою пропаганди через нові канали комунікаційного обміну, де традиційні ЗМІ часто не відіграють вже суттєвої ролі, а виникають ефекти «мережової соціально – політичної комунікації», яку поширює тоталітарний політичний режим (наприклад, через сукупність лояльних провладних блогерів або дотичні до режиму інтернет ЗМІ. Провадиться широкомасштабний процес політико – ідеологічного вербування населення, яке навіть при наявності альтернативних джерел інформації в інтернет просторі, сприймає лише провладну позицію як найбільш ймовірну, продукується симлятивний інформаційний субстрат.

Логіка інформаційного впливу через практики цифрового тоталітаризму та практики тотального слідування також знаходить своє втілення через насадження населенню уявлення щодо когнітивної справедливості, тобто середньостатистичний громадянин знає лише те, що має знати, не більш є й не менше. Відповідно, тоталітарна система конструює основу архаїчного порядку, де еліта та провладна релігійна верхівка наділена необхідним об'ємом знань про соціально – політичну ситуацію, всі не дотичні до влади, цього не отримують.

Політико – антропологічний дискурс охоплює два основних виміри розгляду тоталітарного режиму – 1. Соціально – біологічний (етологічний рівень), 2. політико – архаїчний (застосування потестарних соціальних практик та інституцій у сучасному політичному процесі (процесах). Перший рівень акумулює в собі розгляд поведінкових моделей, які природньо формують схильність до побудови ієрахізованого суспільства, де чітко регламентовані статусні позиції та притаманні риси субординації. Другий рівень охоплює соціально – політичне середовище, яке сформоване або знаходиться під впливом тоталітарного режиму. Велике значення у методологічній розробці на цьому рівні має ритуал та дослідження процесів соціальної (політичної) ритуалізації життя суспільства в умовах конституювання й відтворення тоталітарних практик [2].

Ритуал пронизує всі суспільно – політичні сфери [2]. Окреслення з точки зору його поширення тоталітарного режиму як вкрай ритуалізованого є абсолютно вірним шляхом у розумінні тривалості й особливостей політичних процесів. Ідеологізація доповнює ритуал і його тотальне інкорпорування. Ідеологія набуває при цьому квазірелігійних рис (ісламський фундаменталізм ІДІЛ, Ірану тощо).

Основними антропологічними, тобто архаїчними елементами в межах сучасності є тіньові політичні практики (персоналізація влади, патерналізм, клієнталізм) архаїчна символіка, архаїчна міфотворчість, соціальне та політичне насильство (у всіх можливих

формах – від символічного, ритуального до суто фізичного). У науковій та експертній спільноті склалося уявлення про тоталітарний режим, як повну протилежність влади традиції. Втім, історичні приклади таких режимів (СРСР, фашистська Італія, націонал – соціалістична Німеччина) та сучасні тоталітарні політичні режими (КНДР, Іран або РФ) скоріше доводять протилежне. Тоталітарний режим не протиставлений традиції, а може спиратися на неї у сутнісно трансформованому вигляді (у ньому постає квазітрадіція, часто пікріплена квазірелігією).

Власне, сама історія радянського режиму демонструє, що на різних етапах свого становлення він спирався на ідентичні елементи, серед яких і принцип «свій – чужий», номенклатурне правління, насильство, тіньова економіка, домінування неформальних взаємозв'язків. Хоа дійсно нібито можна прослідкувати диференціальні модуляції радянського режиму, які відрізнялися. Як історичний приклад, радянський політичний режим виявився в наступних конкретних різновидах: авторитарної (захоплення державної влади та період непу, лєнінський період), тоталітарної (період правління Сталіна), авторитарної (правління Н. С. Хрущова та інших політичних лідерів країни), демократичним (Період перебудови). Режим постійно перебував у контексті тоталітарної перспективи, тобто варіювалася потенційна можливість переходу до реального тоталітаризму, активізувалися різні рівні тоталітарної перспективи.

Така система влади відтворює формулу та міф умовної традиції деструктивного порядку, де чітко простежується намагання віднайти генетичні основи зверхності нації (раси) чи соціального класу [4]. Тобто, ні комуністичний, ні власне, расовий тоталітаризм не заперечує звернення до традиційного символу, ритуалу чи міфу, лише відбувається фіксація на необхідному його компоненті, який має для владної еліти практико – технологічний сенс підтримки власної політичної легітимності.

Подібна легітимність проходить власну «апробацію» крізь генетичну спадщину певного народу, з фіксацією міфологічного сценарію про «втрачене золоте століття» або про «героя». Надалі так сценарії знаходять відтворення в особі вождя (умовний «герой») та у ідеологічній парадигмі, яка стає домінуючою за всіма можливими напрямками, проростає у державне управління та соціальну комунікацію.

Символічний ореол доповнює образ тоталітарного лідера. Створити таку умовну конструкцію не можливо без демонстрації соціокультурної та меморіальної приналежності постаті тоталітарного кєрманіча, який претендує на те, що закріпити власну харизму (часто уявну) на відповідному фоні. Так В. О. Смірнова у монографії «Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти» стверджує: «Творенню символічного ореолу навколо постатей лідерів сприяють стратегії символічного асоціювання та дисоціювання. Фокусом асоціацій може ставати будь-який об'єкт, здатний створити позитивну ідентифікацію, – місце, дата, особа, реліквія» [5, с. 241].

Режим з тоталітарною перспективою (та символічним начинням) набуває характеристик вождистського. Вождь активно використовує афективні способи впливу на маси, максимально демонструє впевненість та агресивність у своїх діях. Маркером тоталітарної перспективи є персоналізація влади як комплексний процес. Природна особливість персоналізації склалася у необхідності побудови владної ієрархії, коли символом і керівником групи, спільноти, і навіть держави може бути одна людина. У давнину таке структурування групи було необхідно для швидкого та скоординованого прийняття рішень у досить екстремальних умовах агресивного середовища навколо. Таке превалювання в принципі могло також будуватися на доведєній вже у ХХ столітті роль своєрідного авторитету, базованого на примусі [6].

Також превалювало так зване функціональне лідерство як здатність прийняти владу та використовувати її відповідно до власних здібностей та психологічних особливостей. Фігура такої особи носить сакралізований характер (приклад, сучасний Іран). Усунення особистості імператора від влади потребує відповідного процесу десакралізації та пояснення дій політичної еліти (революція чи переворот).

Зростання насильства, його інституціоналізація з боку правлячих груп, партій, держави щодо власних громадян, а також представників інших країн є ознакою прямої інкорпорації тоталітаризму в суспільно – політичну практику. Де вождь робить ставку на гіперболізацію насильства. При цьому йде посилення мілітарних структур, а також парамілітарних утворень. Фактично, політичний режим може зберігати елементи фасадної демократії, зокрема безальтернативні вибори та обмежений політичний плюралізм.

Яскравий приклад інституціоналізації насильства відбувається у Ірані. Протягом останнього десятиліття іранський режим посиленими темпами розвиває модель «громадянської армії» – про «сил опору», так званий «Басидж». У всіх сферах життя – у школах та бізнес-структурах, на фабриках та за місцем проживання – щодня більше 5 мільйонів членів «Басидж» готуються захищати від внутрішньої опозиції та іноземних загроз Ісламу, що нав'язується режимом, ісламську ідеологію.

Виникненню тоталітаризму передують криза у суспільстві, який вражає всі сфери життя. Ядром початку тоталітарної диктатури стають тоталітарні партії та його харизматичні вожді – домінанти. Цей перехід забезпечується саме єдністю економічних, соціально-політичних, психологічних передумов. Безперечно, частиною цієї єдності є особливості акцентуації політико-антропологічних передумов.

Українська дослідниця А. О. Калиніна наголошує: «Тоталітарний режим проводить послідовну декласацію суспільства. Руйнуючи всі його органічні зв'язки, відчужуючи виробників від власності та влади, цей режим кожного індивіда підключає до суспільної системи поза горизонтальними чи будь-якими несанкціонованими зв'язками. Унаслідок цього суспільство з організму перетворюється на механізм, довільно сконструйований владними структурами, тобто на один з варіантів масового суспільства. При цьому, окрему увагу потрібно звернути на те, що в політичній практиці передумови виникнення й розвитку тоталітаризму пов'язують з індустріальною стадією розвитку суспільства, з наявністю засобів масової інформації, колективістського світогляду, могутнього державного апарату, особливостей соціальної психології (певної ідеологічної та міжособистісної ситуації)» [7, с. 269].

М. Борисенко в межах наукової статті «До проблеми осмислення тоталітарної культури» зазначає наступне: «Процес формування тоталітарного режиму йшов у двох напрямках – від населення до влади й від влади до населення. Звідси напевне й існування двох різних підходів до проблеми у сучасній історичній науці. Перший підхід досить детально опрацьований і є найпоширенішим в українській історичній науці. В цьому ключі досліджуються зосередження в руках комуністичної партії, а точніше невеликої її частини, надзвичайних владних повноважень, застосування репресивних акцій по відношенню до політичних опонентів, ліквідація громадянських прав і свобод, обмеження можливостей вільного розвитку людини тощо» [6, с. 30].

Явним аспектом тоталітарної перспективи є політико – антропологічний феномен насильства, який спочатку властивий соціальній природі людини, проте редукується культурними нормами та законом [5]. Слід зазначити: 1) насильство та агресія кардинально інституціоналізуються недемократичним режимом; 2) у кризових умовах

соціально – політичного життя посилюються найбільш архаїчні аспекти насильства (ксе-нофобія, шовінізм, етнічні чищення тощо).

Тоталітаризм акцентує на використанні диференційованих поліваріантів насильства. Насилля є укоріненим елементом людської природи та відтворюється в той чи інший спосіб на протязі історичного та цивілізаційного процесів. Відповідно, насилля стримується запобіжниками моралі, релігії, традиції та закону. Розвинена демократія має в собі цілу низку реальних запобіжників перед актами насильства. Однак, тоталітарна традиція спирається на всеохоплюючу ідею насильства, з перманентними етапами актуалізації його використання («Великий терор» 1936–1938 рр. У сталінському СРСР) [7]. Мова йде як про персоналізоване насильство проти конкретної людини (репресії чи політичне замовне вбивство), так і про формат інституціоналізованого насильства, де для здійснення масштабних антигуманних дій сформований силовий блок, навіть з підтримкою з боку парамілітарних утворень (у випадку КНДР – це «трудова армія»).

Війна як формат інституційного насильства є традиційним (та архаїчним за сутністю явищем з часів формування деспотичних східних монархій в Єгипті, Китаї, Індії, Ассирії тощо, якщо розглядати їх генетичну спорідненість із класичним та новітнім тоталітаризмом, прослідковуючи генетину спорідненість та технологічну спільність у методах впливу та імперського загарбання).

Війна використовується сучасними тоталітарними політичними режимами у якості спроби легітимації (на прикладі повномасштабної російсько – української війни, де тоталітарний російський режим спробував надати війні специфічне «легітимаційне ядро», тобто наголосити на її сакральності, в той самий час як вона носить відкрито злочинний та терористичний характер.)

На думку дослідника І. В. Шамші «активна військова агресія стосовно нашої країни, не залишає Україні вибору, і країна змушена відповідати на рівні принципу таліону. Але, застосування принципу таліону має свою логіку, головною властивістю якої постає співрозмірність. Принцип таліону є принципом рівної відплати, і для того, щоб вона була рівною, потрібно зважувати всі моменти шкоди, яка завдається» [8, с. 23].

Висновки. Сучасне суспільство і глобальні тренди розвитку створили систему стримувань і противаг, що застерігають від явних проявів тоталітаризму, виникли способи усунути, ізолювати як тоталітарні спільноти (секти), так і тоталітарні держави (КНДР). Однак специфіка соціальної (політичної) природи людини може вплинути на трансформацію режиму будь-якого типу від традиційного до ліберального в умовах нелінійної реальності, де переважають хаос і нестабільність.

Тоталітарний режим – це системне явище, що має історичні, соціокультурні, політико – антропологічні аспекти й постає у сучасному світі як головний виклик демократичного світу. Глибинний аналітичний розгляд тоталітарного політичного режиму не можливий без застосування політико – антропологічного дискурсу та визнання факту деструктивної укоріненості на архаїці людського сприйняття, фундаментальної опори типологічно протилежних режимів тоталітарного формату на соціобіологічні та соціально – антропологічні засади.

Ґрунт тоталітаризму у зверненні до трансформованої в угоду посиленню політичного впливу, широкому вимірі традиційної спадщини певного народу, відтворенні лише вигідних меморіальних наративів у ірраціональному й деформованому стані. Антропологія тоталітаризму – це «сакральний» культ війни, захоплення нових територій, насилля та опора на продукування гострих етнополітичних чи етнорелігійних конфліктів.

Список використаної літератури

1. Денисенко В.М. Політика в контексті антропологічних вимірів. Вісник НТУУ «КПІ». 2013. Вип. 1. С. 34–39.
2. Культурна антропологія: предмет і основні проблеми: зб. доповідей матеріалів дистанційного круглого столу, Київ, 20 травня 2021 р. – К.: ІК НАМ України, 2021. – 76 с.
3. Бульбенюк С. Влада крізь призму дискурсу політичної антропології. *Освіта регіону*. 2012. № 3.
4. Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. 384 с.
5. Мілгрем С. Покоління авторитету. Погляд експериментатора. – Х., 2019, “Клуб сімейного дозвілля”. 287 с.
6. Борисенко М. До проблеми осмислення тоталітарної культури. Етнічна історія народів Європи. Вип. 10. С. 30–33.
7. Калиніна А.О. Виникнення тоталітаризму: умови, формування та типологія. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 264–272.
8. Шамша І. В. Антропологічний зміст принципу таліону під час війни / І. В. Шамша // Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – Т. 1. – С. 22-24.

**POLITICO-ANTHROPOLOGICAL DISCOURSE IN THE DEVELOPMENT
OF MODERN TOTALITARIAN CYCLES: CONCEPTUAL AMBUSH,
PROBLEMATIC ASPECTS AND SYSTEMIC SUBDIVISION****Mikhailo Shabanov***Odessa National University named after I.I. Mechnikov,**Department of Political Science**French Boulevard, 24/26, 65000, Odessa, Ukraine*

Totalitarianism and the totalitarian political regime are concepts that came into use among scientists in the 20th century, but meaningful and special points of analysis are specified with each new stage of historical and civilizational development. Anthropological discourse creates prerequisites for a more in-depth development of a totalitarian regime. At the same time, the totalitarian regime does not appear exclusively as a phenomenon of the 20th century. It has a broader analytical rooting and scope for interpretative practices.

Nowadays, changes in the analytical model of consideration of totalitarianism are caused by the urgency of the problem of the growth of capillary tendencies, that is, social groups that conduct the appropriate rhetoric and political behavior.

Totalitarian thinking has a completely archaic character and is based on the main principle of differentiation "one's own – another's". This principle, in its turn, is complemented by chauvinistic and xenophobic elements. That is, it is political anthropology that is able not only to accumulate all the negatives of totalitarianism, but also to emphasize its rigid, by its very essence, tribalistic thinking.

The political-anthropological discourse covers two main dimensions of consideration of the totalitarian regime – 1. Socially-biological (ethological level), 2. Politically-archaic (the application of ancient social practices and institutions in the modern political process(es)). The first level accumulates consideration of behavioral models, which naturally form a tendency to build a hierarchized society, where status positions and inherent features of subordination are clearly regulated. The second level covers the socio-political

environment that is formed or is under the influence of a totalitarian regime. Ritual and the study of processes are of great importance in methodological development at this level social (political) ritualization of society's life in the conditions of constitution and reproduction of totalitarian practices.

The main anthropological, that is, archaic elements within modernity are shadowy political practices (personalization of power, paternalism, clientelism), archaic symbolism, archaic mythmaking, social and political violence (in all possible forms – from symbolic, ritual to purely physical).

Key words: political anthropology, neo-totalitarianism, protection of human rights, totalitarian regime, political archaism, political violence, political ritual, totalitarian perspective of the regime, confrontation between the West and the East.